№ 2

Կիրակի 22 մարտի
1915 թ.

Յաւելուած № 1

ԱՐԵԳ

№ 2

Կիրակի 22 մարտի
1915 թ.

Յաւելուած № 1

Գրական-պատմական պատկերազարդ յաւելուած

«Արեգ»-ի յաւելուածը թերթի հետ միասին ամեն տեղ արժէ 5 կոպէկ։

ԳԵՆԵՐԱԼ Ն. Վ. ՌՈՒԶՍԿԻ

ՁԱՅՆԸ

(Նուէր կամաւորներին)

—

Սէրն ամեն տեղ է, կոյրերն էլ են տեսնում։ Սիրոյ ձայնը՝ ամենուրեք, խուլերն էլ են լսում։ Սէրը դժոխքն է հզօրների…

Մի հին ձեռագրից

—

— Պատերազմը երեւակայութեամբ տեսնելու բան չէ, — խօսում էր քաղաքի հիւանդանոցից նոր ելած ընկերս, — և ոչ էլ երեւակայութեամբ կարող ես զգալ, որքան էլ հարուստ երեւակայութիւն ունենաս, այն բոլոր տպաւորութիւնները, որոնց կարող ես ստանալ պատերազմի դաշտում։ Դրա համար էլ մի օր չէ պէտք. շաբաթներ են պէտք և անընդհատ կռիւներ արկածալից ու արիւնառուշտ, որ ինքդ քեզ շրջապատիդ հետ ձուլես։

Հանեց պօրտսիգարն ու սկսեց ծխել։

Ասես անդրշիրիմեան վերադարձող մի քաղցր մեղեդու նման կլինէր նրա ձայնը։ Դեռ ես միջնակարգ դպրոցից եմ ճանաչում նրան. տպաւորւող էր ու տաքարիւն, որը մեզ իր ժամանակին թոյլ էր տալիս նրան կնքելու «Սենտիմենտալ» մականունով, երբ նրա տարօրինակութիւններն էինք տեսնում։ Մի հասարակ դէպք փիլիսոփայ կը դարձնէր նրան և նա էլ կընկնէր «ինչու»-ների աշխարհը և ընդհատակը՝ աչք ծակող մի դէպքի մասին, որը խոլորխ ուշքն ու միտքը կլլանէր — նա հեղնանքով էր անցնում։

Մի ժամանակուայ նրա կոպիտ ձայնը այժմ իր հոգու նման քնքշացել էր և ինչ որ խորութիւն էր պարունակում, որին շօշափելն անգամ սրտի մի խորհրդաւոր թրթիռ էր առաջ բերում։

— Պատերազմի դաշտում կայ մի զօրեղ կառան աւելի ես բախտաւոր լինելու համար. դա վախն է կամ անհատի վախը չլինելու անյուսութիւնը.

— շարունակեց ընկերս՝ ծխախոտի թանձր քուլաները թողնելով բերնից։

— Ես վախը չեմ լինելու, մտածում էի ամեն առաւօտ, ուստի էսօր պիտի քանդեմ այն բոլոր պատուարները, ո-

բանց մարդն է ստեղծել, ես պիտի սպասնեմ հենց իրեն՝ մարդուն, թշնամի մարդուն, որպէսզի նա այլևս հնարաւորութիւն չունենայ իմ կեանքին վրայանց սպառնացող նորանոր ծրագիրներ կազմելու։

Յիշում եմ, հեռախուզութեան գնացած պահին մի քարի տակ—կիսամեռ գրութեան մէջ ցրտից սառած—պառաւնեցի թիւրքական «ակեսարի»։ Կարող էք երևակայել, թէ ես ինչ արի էդ մատները սառած մարդուն, ցրտից փէսացած մարդուն։ Չէ, ընկերներ, դուք չէք կարող երևակայել։ Նա անկարող էր ինձ որևէ վնաս հասցնել։ Մենակ էր։ Կանգնած էինք մի բարձր ոտի կրծքի, ուր բուրն ու բորանն էին խօսում։ Անդէն, թուլացած ու անօգնական մարդուն, որի իրաւունքների պաշտպանն էի ես մի ժամանակ, սաւինի մի հարուածով...

Այստեղ ընկերս ափսոսանքի մի շարժում արեց, ասես հէնց նոր ինքը յաւեց իր արածի համար և աջ ձեռքով մի հարուած իջեցրեց իր աջ ազդրին։

—Բայց ես պիտի սպանէի, որովհետև ուզիլ քանեչորս ժամ առաջ էդտեղից մեզ վրայ գնդակների տարափ էին թափել։

Ասենք պատերազմի դաշտում եղածս առաջին օրերը, մանաւանդ առաջին երկու-երեք ընդհարումներին մարդկայինը դեռ չէր մեռել իմ մէջ. դեռ ինչ որ հովեր, մոռացուած քնքշութիւններ ու վազուցուայ ապօտ ձայներ մտքերս էին յուզում, սիրտս թրթռացնում, ականջիս փսփսում։ Իսկ յետոյ... յետոյ քար սիրտ, բթացած միտք, արագ շարժուող ձեռքեր ու ոտքեր և արիւնկալած աչքեր։ Այո, այո, ընկերներ, ցնցումներ պէտք չեն. երբ աջ ու ձախ գնդակներ են, որ վզվզում են և գնդացիրի չիչկոց, որը անդադար է գործում, երբ մահը իր ոսկրոտ մատների տակ գիրկն է բացել էն լայնատարած բուք-բուրան սպիտակ դաշտում, ինչը կարող է վատահութիւն ու յոյս ներշնչել, թէ դու կարող ես կենդանի մնալ. ինչը կարող է կորով ու աւիւն ներշնչել...

Հեռու նրբութիւններ. ես գազան դարձայ։ Սոսկալի՝ քան ոտիւծը և ահիւնոտուշտ՝ քան գայլը։

Ես մարդ էի և գազան։

Առաւօտեան աչքերս բացելուն պէս, եթէ, ի հարկէ, քնելու տեղ էինք ունենում, լուացուելուց առաջ փամփուշտակալներս էի կապում, պակաս տեղերը նոր փամփուշտներով լրացնում, հրացանս էի զննում և երբ ամեն բան կարգին էր կամ կարգն էի ձգում՝ նոր ատամոքսս մասին էի մտածում։ Շատ անգամ էլ լաւ ցրտեր ուտելով՝ անքուն գիշերներ էի անցնում։

Մի խոր փոսի մէջ, որի վերևը հողով այնպէս էինք պատրաստում, որ կրակի ծոցերը չերկարեն և մեծ լոյս տարածեն, թշնամուց աննկատ մնալու համար—մենք նստած մի բան էինք մտածում՝ պատրաստ լինել սպանելու, եթէ թշնամի շարժուի մեր մօտերքում։

Մեր բոլորիս հէքիաթներն ու զրոյցը կռուի և այժի շուրջն էր պտտում. ականջներս միշտ ձայնի էր սպասում՝ ելնելու. մի անսովոր հնչիւն՝ և մենք կրակից խոկոն բաւական հեռանում էինք, որպէսզի անննկատելի մնանք, եթէ թշնամի է երևացել։

Ընկերս ձայնը բաւականին բարձրացրել էր, ասես մի սարից զէպի ձորը հրամաններ արձակող մի ոստայ լինէր։

Նորից ընկերոջս ձեռքը զէպի ձախ զրպանը գնաց, նորից ծխախոտի քուլաները մշուշով ծածկեցին նրա յուզուած զէմքը։

— Կեանքումս—ծանր-ծանր ու մեղմօրէն փոքր ինչ լռելուց յետոյ սկսեց ընկերս—ես միայն մի հաւատարիմ ընկեր եմ ունեցել, աւելի հաւատարիմ՝ քան շունը և աւելի սիրող՝ քան կոյսը. դա—հրացանս է եղել։ Այնտեղ, ուր մահն է շնչել ու արկածը խնդացել, նա երբեք չի շեղուել իր կէտնպատակից. նա միշտ պաշտպանել է ինձ և ինչպէս տեսնում էք՝ դեռ կենդանի եմ և շնչելու էլ հնարաւորութիւն ունեմ։ Օ՜, որքան քաղցր է ապրելը։ Ես նոր եմ իմանում կեանքի արժէքը, նա, որի կողքով միշտ անցնում ենք առանց նրան նկատելու։ Նոր եմ զգում, որ գիւղում որպէսզի աշխատաւորը հնարաւորութիւն ունենայ իր ստեղծագործող աշխատանքի ծանր լուծը անհոգօրէն տանելու՝ ապահով կեանք է պէտք, որ քաղաքի բազմահազար ամբոխի խճճուած կեանքը տեսնելու համար գարձեալ ապահով կեանք է պէտք և որ էդ ապահովութիւնը արեան գնով է ձեռք բերւում։ Օ՜, որքան քաղցր է մի երիտասարդի համար, ինչ ազգից էլ ուզում է լինի, իր ազգի ապահով կեանքը, իր ազգի մտաւոր ու ֆիզիքական ստեղծագործող կեանքը։ Ես էլ երիտասարդ եմ, էն էլ հայ երիտասարդ. ես էլ կարօտ եմ էդ ստեղծագործող կարմիր արևի ծագելուն. արևներ շատ կան, բայց նա հայի արևն է լինելու, որն այժմ խիտ ամպերով է ծածկուած։

Լռեց։

Համր մտքերն էին մեզ հետ զրուցողը։

Դուրսը ձմռնամերջի ցուրտն էր զոզում. սենեակում վառարանի թաց փայտը երկար թշչալուց յետոյ յանկարծ բռնկուեց ու ճարճատիւնով սկսուեց վառուել, որը մի զուրալի տրամադրութիւն առաջացրեց, ասես ինչ որ երազներ յարութիւն առան։

Մեղմ ժպիտ անցաւ ընկերոջս տանջուած դէմքով. մաշուած շուրթերը գոնդազօրէն մի քիչ դէպի կողք ձգուեցին, աչքերը դուրեկան արտայայտութիւն ստացան։

— Ես սկսել եմ գերբնական այժերին հաւատալ—ձեռքի ծխած գլանակը դէն շպրտելով՝ սկսեց խորհրդաւորութեամբ ընկերս, երկար լռելուց յետոյ.

—Թող սա ծիծաղելի չթուայ. մի երազ, ինչ որ թէական միտք, այն է՝ այս բանը եթէ այսպէս լինի, ցանկութիւնս էլ այսպէս կլինի, մէկից լսած ինչ որ պատահական խօսք—երբեմն ճակատագրական է դառնում։ Այո, ես սկսել եմ հաւատալ, եթէ ոչ հաւատալ՝ գոնէ զգալ, որ կարող է ճշտուել։ Եւ ինչու չընդունել, երբ զբոնց հետևանքներն ակնյայտնի են։ Լսածդ խօսքիցը, նայած թէ ինչպէսին է, կամ տանջւում ես, կամ ուրախանում և դա նոյնքան սրտանց և այժող է լինում, ասես թէ կարծածը արդէն իրականութիւն է դառել։ Մի խօսքով՝ իրականութիւնն ու գերբնականը մեր էս պատահմանքներով լի աշխարհում այնպէս են խճճուել իրար, որ երբեմն կոպտօրէն ցցուելով անհատի առաջ՝ մի բոլէ կասկածի են ենթարկում իրենց գոյութիւնն ու մոլորանքի մէջ թողնում մարդուն։

Ճիշտ ինձ հետ էլ այդպէս պատահեց։

Երկու ամիս էր, ինչ կնոջս ու երեք տարեկան Վարդանիս Թիֆլիս էի թողել և անցել կամաւորների խմբի հետ դէպի Էրզրում տանող դիծը։ Ամեն անհատ իր հայրենիքին տալիք տուրք, պարտք ունի. և ես պարտաւոր էի սրբութեամբ էդ տուրքը տալ։ Զուզեցի վատ պարտապանի նման պարտքատիրոջից շարունակ խուսափել, ինքս իմ առաջ չուզեցի փոքրոգի երևալ։ Ինձ թւում էր, թէ էն հողը, ուր ես եմ կանգնած, լուր է առել իմ հայրենիքի հողից, քարից ու ջրից, թէ մենակ դու էիր, որ պարտքըդ չտուիր, մենակ դու էիր, որ մեզ մաքրից հանեցիր, մենակ դու էիր, որ զինամթի կայր ու խուլ ձեռացար մեր արիւն-արցունք քամելու, քարերից օգնութիւն աղերսելու ժամին։ Ինձ թւում էր, թէ անշունչ իրերն անգամ ձայն են տալիս ու այդ ձայնը դարերով ամաչուած, անզօրութեան մէջ արցունքն ու աղօթքը միակ մխիթարանքը դարձրած հայի ձայնն էր։ Այո, այո, դա միայն հայի ձայնն էր, որից կուրծքս ուռեց, լցուեց...

Ու մի գեղեցիկ օր ես էլ կամաւորների հետ սահմանն անցայ։

Եւ այնուհետև ընկերս հրացան, զլբայց անոթը քամի, ճամբէս էլ ապրոտ ձիւնով ծածկուած ու անլայա։

Պատահում էր օրերով հայի երես չէինք տեսնում։ Շարունակ աւար առած ոչխար էինք ուտում և ջրի տեղ ձիւն։ Ձիւնը բռներիս մէջ մի քիչ տաքացնում էինք ու սկսում ծծել. այնուամենայնիւ աչքներիս մի կտոր, թէկուզ և չոր, հացի մէջ էր։

Երբ խրախճանութիւնը քեզ չի հասնում, յայտն է դառնում մարդու կռուանը, երերուն՝ ինչպէս մառամոլոր մարդը և զրուիչ՝ ինչպէս անցած գարունները։

Թիւրքերին բուռակոն քշել էինք և բարձր սարը Բասենայ պաշտում մեզ դիրք էինք արել։ Թիւրքերի դիրքերն այժմ արդէն հեռու էին ու ցած, հովտում։ Մեր օրերն առաջուայ նման տաղտապալից չէին։ Հացի փոխարէն ազնձած ցորեն էինք գտել Թիւրքերի դիրքերում։ Տեսնելու բան էր, թէ ինչպէս արմնած «ապխտի» վիզը նրա ցորենով լիքը փոքրիկ պարկը հանում և անուշ էինք անում։ Մեռնողի ձեռքից վերջին պատառն էինք խլում, քաջ գիտենալով, որ մեր պաշարը դըժուար կըգայ, եկած դէպքում էլ՝ բաւական ուշ։

Բայց պատմեմ, թէ ինչպէս հիւանդացայ ընկայ։

Երկու ամիս անընդհատ կռիւներին մասնակցելով յոգնել էինք, հանգստի էին ուղարկել. մեծ կռիւներից յետոյ՝ երկու կողմի զինուորներն էլ տեսե թէ լռելեայն իրար խօսք են տալիս ընդհատել մի քանի շաբաթով կռիւը, մինչև նորից տրամադրուեն։ Այո, այո, մենակ սիրահար նամակ գրողներին ու բանաստեղծներին չէ յատուկ տրամադրութիւնը։

Այստեղ ընկերս նորից սկսեց ծխել։

—Մի գիշեր ինձ էր յանձնուած թշնամու վերցրած զէնքերի հաշուելը։ Մինչև փամփուշտները հաշուեցի, կէս գիշերն անցաւ։ Դեռ առաջս կուտակուած էր հրացանների ու ատրճանակների մի հսկայ կոյտ, որին երբ նայեցի՝ յոգնածութիւնը քնքշօրէն կոպերս փակեց։

Ուրիշ հնար չկար. առաւօտեան շատ վաղ, այսինքն մի երկու ժամից յետոյ պիտի ուղարկուէին, ուստի ինչ գնով էլ լինի՝ պիտի վերջացնէի հաշուելը։

Երբ փամփուշտների արկղներն առանձնացրի, ինձ թւաց, թէ այդ հազարաւոր փամփուշտներից մէկը ինձ համար էր կանխորոշուած, բայց այժմ վտանգն անցած կարելի է համարել։ Իսկ եթէ սպանէին, մտածեցի ես։ Ոչ, ոչ, դեռ ապրել եմ ուզում. կին, երեխայ, ազատ հայրենիք կուզեմ տեսնել։

Սկսեցի ատրճանակների հաշուելը, որովհետև դրանք հրացաններից քիչ էին։

Ահա հայրենիքի միակ փրկութիւնը — առաջին իսկ մաուզեր ատրճանակ վերցնելիս մտածեցի ես։ Ու իմ աչքի առաջից անմիջապէս անցաւ իմ սեւ հայրենիքը, վաղեմի ազատ հայի օջախը, Հայաստանը...

— Դրանք թիւրքերին են և թող Տաճկաստանը ազատեն այժմ կրակից։

Առաջս կանգնած էր մի ոսկեզգեստ կոյս՝ կանաչ ձիթենու ճիւղը ձեռքին։

— Ազատելու համար կրակից է պէտք,— լսեցի իմ ձայնը։

— Ազատութիւնը արիւնով է գընւում։

— Կըթափեմ արիւնս։

— Եթէ թափես արիւնդ, հայրենի երկրից երկինքը կըպարզուի, արեւն ու գարունը կըժպտեն սիրտն ու հողը։

— ?!...—ասերը վեր քաշեց ընկերս։

Ձեռքերս արագ շարժուեցին ու ականջներս խլացան...

Մի վայրկեանում ես շատ պարզ տեսայ վշտից մաշուած փեսաղ կնոջս ու հեկեկող Վարդանիս։

Ու թանձր գիշերը պատեց աչերս։

Երբ աչքերս բացի, բժիշկը ինչ որ բան էր փսփսում թէժ վառարանի կողքին կանգնած վշտատես խմբապետին։

Գնդակն անցել էր կուրծքիս ձախ կողմով։

Ահա մանր համբուրեց ճակատս։

— Բժիշկ...—հազիւ ձայնեցի զըգացող շնչով—բժիշկ...

Բժիշկը ցնցուեց ու դադարեց փըսփսալը. կամացուկ մօտեցաւ մահճակալիս։

— Վատ ես զգում քեզ,—ասես հեռուից ձայնը հասաւ ականջիս։

— Բժիշկ... ապրել եմ ուզում։

— Ապահով եղիր։

Դուրսը փաթիլ-փաթիլ ձիւն էր գալիս։

Ու տաք արցունքները վառում էին կոպերս։

— Ապրել էի ուզում և ապրեցի. պիտի գնամ հայրենիքիս «ապրել ուզել» սովորեցնեմ, որ նա էլ ապրի,—զուարթաձայն ասաց ընկերս ու արագ ոտքի ելաւ։

Ան. Փանոսեան

ՁԱՆԳԱԿՆԵՐ

Կէս գիշերին՝ անապատէն լռնածիր
Կ՚անցնէ յոյսի կարաւան.
Անեզերքի ստուերին մէջ, ցան ու ցիր,
Հեռու լոյսեր կերևան։

Եւ կը գիտեմ անսահմանէն աստղի
Ովասիսը զմրուխտէ.
Վարդաբուրուած ժանեակներով երազի,
Որ ինձ այնպէս կը գիթէ։

Կոյս բնութեան գրկին մէջը արծաթէ
Զանգակները կը հնչան.
Լուրթ եթերէն ճամբուն վրայ կը ծաթէ
Հէքեաթներու լուսնկան:

Զըրը՛նգ, զըրը՛նգ... ձայնը անուշ զըղ-
զղուն
Կը թրթռայ, կը մարէ.
Անէութեան մէջը հոգիս է զեղուն
Երկունքներով գոհարէ:

Եւ կը քալեմ կարաւանիս զնգոցով
Ճամբաներէն անշուշան
Դէպի հեռո՜ն, անուրջներու լոյսէ ծով,
Դէպի իմ մայր Աստղ շա՜ն...

Կէս գիշերին՝ անտարածէն լռնածիր
Կանգնէ յոյսիս կարաւան.
Անեզերքի ստուերին մէջ, ցան ու ցիր,
Հեռու լոյսեր կ'երեւան...

Ազատ-Աշտոնի

ՋԱՒԱԴԻ ՎԵՐՋԵՐԸ

(Պատմուածք)

— Այ որդի, տխուր պսակուելուդ տարին դեռ չի լրացել, ինչո՞ւ ես քո ծնողին ու ջահել հարսիդ սգի մէջ թողնում. համ էլ՝ չէ՞ դու մինուճար ես. Թող էն ծնողների զաւակները ֆիդայի գնան, որոնք շատ ունեն. Աստուածդ սիրես, մեզ մի՛ ձգիր, մի՛ հեռանար.— արցունքն աչքերին աղերսում էր Գեօզալը իր միակ որդի Ջաւադին, որ դեռ պատանի հասակից—հայ-թիւրքական ընդհարումների ժամանակից—ֆիդայի անուն էր վաստակել և այժմ Ռուս-թիւրքական պատերազմի սկսուելուն պէս՝ լսելով որ Սասունի հերոս Անդրանիկը կամաւորների խումբեր է կազմակերպում, որոշել էր թողնել ամէն ինչ և կամաւոր գնալ:

— Արցունքդ մաքրիր, մայրիկ, լաց մի՛ լինի. քու Ջաւադը էն հայ ջահիլներից չէ, որոնց սիրտը քարի կտոր է և չեն ապրում հայ ազգի ցաւերով. իմ որոշումը փոխել չի լինի. ես պիտի գնամ կռուելու էն լաւ օրերի համար, որ էլ ոչ մի հայ մէր չը մտածի անգամ լացի մասին. իսկ իմ Սօնաս կփոխարինի ինձ և քեզ կը մխիթարի մինչև իմ վերադարձը. իսկ եթէ Տէրը չկամենայ իմ վերադարձը ու զոհ գնամ հայրենիքիս ազատութեան ճանապարհին, էլի չլաս. էնպէս համարիր, թէ ինձ մատաղ ես արել մեր գժբախտ ազգի ազատութեան սիրուն:

Ջաւադի խօսքերը կարծես ազդեցին մօրը և նա, ասես հաշտուած զրութեանը, փորձեց դեռ ինքն էլ իր հերթին սփոփել իր ջահիլ հարսին: Իսկ Սօնան, ճիշտ է, օր ու գիշեր արցունք էր թափում, բայց էլի չէր հակառակում ամուսնու որոշման: Դարերի ազգային վրէժի հետ Ջաւադի հոգում կուտակուած էր և իր հօր սպանութեան վրէժը, որին անօրէնները կըտրտել էին աղէտի տարին ու անհետ կորցրել:

— Սօնա ջան, իմ ազիզ ընկեր, չը վշտանաս, շուտ-շուտ նամակներ կը գրեմ. իմ պառաւ մօրը թև ու թիկունք եղիր մինչև իմ վերադարձը. մեր ազգի ու օջախի պատիւը դու էլ թանկ գնահատիր, ինչպէս քո նախամայրերը հինգերորդ դարում.— Ահա բարևի և սրտապնդման այս վերջին խօսքերն էր ուղղում Ջաւադը Սօնային:

Սօնան թէև սրտանց կըկամենար չըլալ և տղամարդու արիութեամբ ճամբու դնել իր Ջաւադին, բայց ակամայից ձայնը խզուեց, ասես մէկը կոկորդը սղմելիս լինէր, սիրտը թրթռաց, գունատուեց ու բազուկները տարածած ընկաւ ամուսնու գիրկը և այդպէս հպուած պահ մի մնաց, ապա վեհօրէն գլուխը բարձրացրեց, համբուրեց իր եարին ու ասաց.

— Իմ Ջաւադ, թող Աստուած օրհնի քու ճամբան, բազկիդ ուժ տայ, որ քաջաբար սրբազան ուխտդ կատարելով առողջ ու երջանիկ վերադառնաս իմ ու մօրդ գիրկը... Ա՜խ, իսկ եթէ չվերադառնաս, իսկ եթէ չվերադառնաս...

— Կըվերադառնամ, յոյսդ մի կըտրիր, իմ աչքի լոյս. իսկ դու և մէրս աղօթեցէք մեր գործի յաջողութեան համար:

—

Ջաւադը տուած խոստման համաձայն յաճախ էր գրում իր սիրելիներին, նկարագրելով այն բոլորը, ինչ որ տեղի էր ունենում իրանց խմբի, թշնամու և շրջապատող ժողովուրդների հետ. այդ նամակների ընթերցումը Գեօզալի և Սօնայի ամենամեծ մխիթարանքն էր. վէպերից ու լեգենդաներից էլ աւելի հաճոյք էր պատճառում նրանց ընթերցումը, թէև շատ յաճախ անընդհատ լալով էին կարդում. ու սկեսուրն ստիպում էր հարսին միենոյն նամակը երեք-չորս անգամ կարդալ՝ մինչև նորը կըստանային: Իսկ կարդալուց յետոյ նրանք նամակները իրանց կրծքերի վրայ էին պահում՝ ասես ջերմացնելու համար: Չէ՞ նրանց Ջաւադը մինչև կուրծքը ձիւնի մէջ խրուած՝ դիրքերում ժամերով հրակում էր թշնամուն. և Ջաւադի նամակները տաքացնելով՝ նրանք իրանց երեւակայութեան մէջ ջերմացնում էին իրանց ցրտահար սիրելուն:

Բայց մէկէն Ջաւադի նամակներն ընդհատուեցին. պատճառները շատ էին. փոստատներից շատ հեռու գըտնուելը, բուք ու բորանը, վերջին օրերի խիստ փոթորկալի ապրումները— օր ու գիշեր դիրքերում անքուն, դողահար մնալ, օրերով անընդհատ յարձակման ու նահանջման գծեր, որի քաշել, անխնայ կռուել մինչև յոգնածութիւն, սիրելի ընկերների [illegible] մահը տեսնել...

Ս.-ի մօտ դիրքեր մտնելու երրորդ օրուայ իրիկնադէմն էր, երբ սպասուած օգնական [illegible] արշաւախումբը օգնութեան հասաւ երեք կողմից պաշարուած մի բուռ կամաւորներին:

Ջաւադի աջ և ձախ կողմերին գիրմատծ ընկերները դեռ երէկուանից գնդակահար, չռած աչքերով նայում էին ամպամած երկնքին. նրանց մարմինը կծկուել էր ցրտից և մահացու վիրաւորի անյոյս գալարումների յանկարծակի ընդհատումից. նրանցից մէկը հրացանն այնպէս ամուր էր սըղմել և ծայրը վեր ցցել, որ կարծես թէ գնդակահարելու է պատրաստւում վերևից դարեր շարունակ մեր մորթուելը անտարբեր դիտող անողորմ Աստծուն... Ջաւադը նորէն և վերջին անգամ իր մարտակից ընկերների դիակները դիտելով, իր մինչև այդ պահ ունեցած սառնարիւնութիւնն ու զգօնութիւնը կորցնելով՝ յուզմունքից բարձր ճիչ արձակեց, ամբողջ հասակով կանգնեց և աներկիւղ սկսեց կրակ տեղալ հանդիպակաց բլրակին ամրացած թշնամու վրայ. առաջին հերթական խելակորոյս կրակելուն պէս՝ գնդակ-

հար և ուշաթափ տապալուեց գետնին....

Յաջորդ օրուայ առաւօտեան Զաւադը ուշքի գալով՝ նկատեց, որ գտնւում է իրանց կռւելու վայրի մօտակայ աւանի հիւանդանոցում. Նա փորձեց բարձրանալ անկողնից, բայց գլուխը կապարի պէս ծանր էր և ձախ ուսին ու բազկին սուր ցաւ զգաց: Նա վիրաւորուած էր: Նրան սաստիկ թուլութիւն էր պատել: Ոտքերն էլ ցրտահար էին եղել: Զաւադի հարցումին թէ՝ Երբ կարող կըլինի նորէն կռւի վերադառնալ, բժիշկը պատասխանեց.

— Ամենաշուտը երկու ամսից յետոյ:

Զաւադին այդ երկու ամիսը երկու տարուց էլ երկար էին թւում: Մարդու համար աւելի խոշոր հարուած չը կայ, քան ամիսներով անկողնում անգործ պառկելու դատապարտուելը: Նրան վշտացնում էր նաև այն, որ իր ընկերներին երեք՝ շաբթից աւելի է, ինչ նամակ չի գրել: Նա գիտէր, որ իր նամակներն անհամբեր սփոփանք էին պատճառում մօրն ու կնոջը և յոյս ունէր մի քանի օր յետոյ իր հոգում ամբարուած տպաւորութիւնները հաղորդել նրանց:

Զաւադի ցաւերը փոքր ինչ մեղմանալուց յետոյ, նրան կատարելապէս առողջացնելու համար տեղափոխեցին Թ. քաղաքը և տեղաւորեցին այնտեղի հիւանդանոցներից մէկում: Այստեղից Զաւադը հետևեալ նամակը գրեց իր մօրը.

«Մայր իմ, գիտեմ վշտացած և բարկացած կը լինես քո որդու վրայ. բայց անկարող էի գրել և մխիթարական էլ ոչինչ չկար գրելու: Ես տեսայ աւերակ դարձած շէն գիւղեր ու քաղաքներ, կողոպտուած և ապականուած սրբավայրեր. ես տեսայ շարան-շարան, որպէս անողորմ փոթորկից հալածուած կռունկների երամ, սիրելի վաթանից փախչող ժողովուրդների. խողխողուած երեխաների, բռնաբարուած գեղանի աղջիկների և կանանց ու մարթատուող տղամարդկանց աղիողորմ ճիչերը մինչև այսօր էլ լսում եմ դեռ: Ես վիրաւոր և ցրտահար եմ, մայր, ինչպէս եղեգնուտն ապաւինած թևակոտր կաքաւ, որ սրտանց կուզէր մեռած լինել՝ իր սիրելիների գլխին եկած աղէտը տեսնելէս մեռնելու համար...

«Գիտեմ, աղի արցունքները կսկուեն խորշոմած այտերդ. բայց ինչ փոյթ. չէ՞ որ արցունքը մի կաթիլն է կազմում միայն համաշխարհային արցունքի ծովի...

«Ա՛խ, դու չգիտես, մայր, դու չգիտես. ողջ աշխարհը մի կատաղեալ ըմժոխք է դարձել և չգիտես ինչո՛ւ՝ մարդիկ իրար բզկտում, իրար արիւն են խմում, որպէսզի որոշ ժամանակից յետոյ—կամ գուցէ հէնց հիմա—մի նոր սերունդ բիւրաւոր զոհերի դամբարանների վրայ աճած փարթամ ծաղիկներով իր կուրծքը զարդարած՝ կաքաւի աւերակների վրայ, միլիոնաւոր զոհերի արիւնից ալ կարմիր կարած...

«Մայրիկ, թերևս մարմինս վէրքերը շուտով առողջանան, բայց ինչ փոյթ. ինչի՞ եմ պէտք ես, ինչի՞ են պէտք ինձ նման միլիոնաւոր մարդիկ. մեր հոգին ու սիրտը, մեր լաւագոյն իղձերն ու նպատակները յօշոտուած են, արնաշաղախ...

«Մայրիկ, դու և Սոնաս աղօթեցէք Աստծուն ինձ նմանների անպատում վէրքերի բուժման և աշխարհի զոհերի անպատում մեղքերի քաւութեան համար»:

Յար. Մելքոնեան

Գեներալ Ռադկօ Դիմիտրիև

ԲՕԼԳԱՐՕՒՀԻՆ

(Իվան-Վազով)

Դ.

Պառաւ Իլիցան գիշերը շտապեց Իսքէր գետին հասնելու, որի այն կողմում հայդուկը իրեն սպասում էր: Նա շատ յուզուած էր: Պառաւը չկարողացաւ և չվստահեց հայր Գրիգորի տեղապահ բարեկամ վանահօրից խորհուրդ հարցնելու:

Նա մեծ դժուարութեամբ հասաւ վանքի միւս կողմում գտնուող ձորի լանջին և բռնեց գետի երկայնքով ընկած ճանապարհը:

Աստեղազարդ երկինքը լուսաւորել էր գետի միւս կողմում երևացող լեռներն ու ժայռերը, որոնք ցերեկով սովորաբար աղօտ էին երևում, իսկ այդ ժամանակ աղէտ էին գուշակում...

Պառաւ Իլիցայի աչքերն ու հոգին, որոնք երկիւղով և անհանգստութեամբ էին լցուած, մեծ դժբախտութիւն էին արտայայտում: Երբ նա հասաւ ձորի ամենաբարձր տեղը, յոգնած նստեց սառը գետնի վրայ մի կնձնի ծառի տակ:

Լեռներն առանձնութեան մէջ քնում էին... վայրենի բնութեան առանձնայատուկ խաղաղութիւնը տիրում էր ամենուրեք... միայն գետն էր երբեմն կատաղութիւնից փրփրում ձորի խորքում, որի այն կողմում բարձրանու

էին խաւարի մէջ կորած վանքի շինութիւնների տանիքները:

Աջ կողմից՝ Լուտիբրօդից լսւում էր տեղական շների հաչոցը:

Իլիցան վեր կացաւ գետնից, վախեցաւ գիւղի միջով գնալ, դիմեց ձախ կողմում գտնւող սարը և շտապեց դէպի այնտեղ:

Շուտով նա ներքև իջաւ և բոլորովին մօտեցաւ Իսքէր գետին: Նաւակը գտնւում էր գետի ափին: Իլիցան գընաց դէպի այն տնակը, որտեղ սովորաբար քնում էր նաւավարը, սակայն ներսում ոչ ոք չկար. հաւանօրէն նաւավարն էլ վերջին ժամանակները վախենում էր այնտեղ քնելու:

Դրանից սարսափած պառաւը չիմացաւ ինչ անել: Նա մօտեցաւ նաւակին: Իսքէրը կատաղաբար փրփրում էր... Նրա սև ալիքները գրգռում էին... մի անսակ սարսուռ անցաւ Իլիցայի մարմնով...

— Ինչ անել... սպասել մինչև առաւօտ... նա մինչև անգամ չէր ուզում այդ բանի մասին մտածել, չնայելով որ Լուտիբրօդից խուլ աքաղաղների կանչերը մօտեցող առաւօտն էր գուշակում:

— Ինչ պէտք է անէր... յանդգնէր մենակ նաւակով անցնել գետի միւս կողմը... նա յաճախ էր տեսել, թէ մարդիկ ինչպէս մենակ թիավարում են նաւակները... այդ բանը նրան շատ վտանգաւոր էր երևում, սակայն նա ուրիշ ելք չունէր, եթէ ցանկանում էր հայդուկին պատահել, որը նրան այնտեղ սոված ու լարւած սպասում էր:

Գեղջկուհին երեխան դրեց աւազի վրայ, որովհետև նրա մասին այլևս չէր մտածում և կռացաւ կապած նաւակը շղթայից ազատելու: Նա դողում էր: Շղթան ոչ թէ կապած էր, այլ նաւակի հետ կողպւած... Այդ բանը երևի թիւրքերի գործն էր, որոնք դրանով ուզում էին խանգարել գիշերային նաւավարութիւնը:

Իլիցան դողալով կանգնած էր նաւակի մօտ:

Լուտիբրօդի աքաղաղներն սկսեցին յաճախակի կանչել... արևելքը սկսեց արդէն մոխրագոյն տեսք ստանալ... դա նշան էր, որ մի կամ երկու ժամից յետոյ պէտք է լուսանար...

Պառաւը յուսահատութիւնից ձեռկեց և այժմ հաւաքելով աշխատեց կամ նաւակի կողպէքը կոտրել և կամ շղթան կտրել: Սակայն թէ մէկը և թէ միւսը անկարելի եղաւ անել:

Տաքացած և շնչասպառ բարձրացաւ նա տեղից և մնաց յուսահատ կանգնած:

Յանկարծ երրորդ անգամ կռացաւ և երկու ձեռքերով բռնելով այն փայտէ ցիցը, որի վրայ կողպւած էր նաւակը, աշխատեց գետնից հանել... սակայն ցիցը շատ էր ամուր մտել գետնի մէջ:

Պառաւը կրկնապատկեց, եռապատկեց իր եռանդը... Նրա արնակէզ բազուկները լարւեցին, ջիղերը ուժեղացան և պողպատի պէս ամրապնդւեցան, ուժերի չափազանց լարւմից ոսկորները ճարճատեցին և տաք քրտինքը ծածկեց նրա երեսը...

Հևալով և այնպէս յոգնած, կարծես մի սայլ փայտ էր անտառից կրել, բարձրացաւ տեղից, շունչ քաշեց, կրկին բռնեց ցցից և նոր ուժով ու յամառութեամբ սկսեց ցիցը դէս ու դէն շարժել, գետնից հանելու համար:

Նրա կուրծքը հևալուց բարձրանում էր ու ցածրանում: Պառաւի ոտները բոլորովին խրւեցին աւազի մէջ և կէս ժամւայ սարսափելի կռւից յետոյ պատռւեց գետինը և նա վերջապէս կարողացաւ ցիցը գետնից հանել:

Շղթայի խուլ շառաչիւնը խանգարեց գիշերային հանգստութիւնը... Իլիցան սաստիկ հառաչեց և բոլորովին ուժասպառ ընկաւ աւազի վրայ:

Մի քանի րոպէից յետոյ նաւակը, որի վրայ գտնւում էին Իլիցան, նրա թոռը և փայտէ մեծ ցիցը, լողում էր գետի սև ալիքների վրայով:

Ե.

Մի տեղ Իսքէր գետը դուրս է գալիս ժայռոտ նեղ ձորից և յետոյ հետզհետէ լայնանալով շարունակւում է ցած և հարթ ափերի միջով հոսել:

Գետի հոսանքը քշեց նաւակին, առանց հնազանդւելու պառաւ գեղջկուհու անփորձ ձեռքով վարած ղեկին: Այդպիսով նաւակը իր սովորական կայարանից հեռացաւ: Իլիցան աշխատեց չկանգնել գետի այն ափին, որտեղից նա առաջին անգամ նաւակ էր նստել:

Վերջապէս գետի հետզհետէ սաստկացող հոսանքը նաւակը տարաւ բոլորովին ուրիշ ուղղութեամբ և պառաւը մեծ դժւարութեամբ կարողացաւ ցամաքը հասնել:

Նա իջաւ ափ, երեխան ձեռքին... մի քիչ բարձրացաւ և իր քայլերն ուղղեց դէպի անտառ:

Երբ Իլիցան մօտեցաւ անտառի այն տեղին, որտեղ նա հանդիպել էր ապստամբ հայդուկին, երկու ժայռերի արանքում նա նկատեց մարդկային մի ստւեր, որ շարժւում էր...

Այդ ստւերը հէնց այն արարածն էր, որին նա փնտռում էր:

Հայդուկը մօտեցաւ պառաւին...

— Բարի երեկոյ, երիտասարդ... ահա քեզ...

Այս խօսքերով նա երիտասարդին հաց տւեց, լաւ իմանալով, որ նա դրան ամենից շատ կարիք ունի:

— Շնորհակալ եմ քեզանից, մայրիկ... պատասխանեց նա ճնշւած ձայնով:

— Սպասիր... հագիր այս զգեստը... ասաց պառաւը՝ մեկնելով երիտասարդին մի հագուստ, որով նա ճանապարհին փաթաթել էր իր թոռանը:

— Այս հագուստը ես գողացել եմ վանքից... թող Աստւած ների ինձ դրա համար... ես մեղք եմ գործել...

Իլիցան այդ հագուստը վերցրել էր վանքի դռան պատից, համոզւած լինելով, որ դա պատկանում էր վանքի ծառային: Հէնց որ սակայն հայդուկը հագաւ այդ զգեստը, պառաւը միայն նոր նկատեց զարմացած, որ դա վարդապետի հագուստ է:

— Միևնոյն է ինձ համար... սրա մէջ մի քիչ կը տաքանամ ես, ասաց երիտասարդը՝ փաթաթւելով չոր և բրդեայ հագուստի մէջ:

Նրանք քայլեցին միասին:

Հայդուկը լուռ ուտում էր... նա ցըրտից դողում և սաստիկ կաղում էր: Նա մօտ քսան տարեկան մի նիհար և բարձրահասակ երիտասարդ էր:

Նրա ուտելուն և սովածութիւնը յագեցնելուն չխանգարելու համար, պառաւը նրան հարցափորձ չարեց, թէ ով և որտեղացի էր երիտասարդը. ինքն էլ ընդհակառակն ցածր ձայնով էր խօսում. սակայն հետաքրքրութիւնը վերջապէս յաղթեց պառաւին, որը ե-

րիտասարդին հարցրեց նրա սրտից գալը...

Հայդուկը պառաւին պատմեց, որ ինքը ոչ թէ լեռներից, այլ դաշտից է եկել։ Այն գիշեր թշնամիներից շըրջապատուելով՝ ինքը կտրուել է իր ընկերներից և մնացել է Վնալեցի այգիներում։ Յետոյ նա ճանապարհը կորցրել է, մոլորուել և մեծ վտանգների յաղթելուց յետոյ՝ հասել է մինչև այդ անտառը։ Երկու օր և երկու գիշեր նա ոչինչ չէ կերել, բոլորովին ուժասպառ է եղել շարունակ գնալով, վիրաւորուած ոտներով և տաքութեան մէջ... Այժմ նա ուզում է գնալ դէպի լեռները ընկերներին գտնելու կամ թէ չէ՝ թագնուելու։

— Դու չես կարող գնալ, որդիս... ասաց պառաւը, տուր ինձ հրացանդ և մի քիչ թեթևացիր...

Ձախ ձեռքով վերցրեց հրացանը, իսկ աջով բռնեց երեխային։

— Եկ, եկ... հաւաքիր ուժերդ, երիտասարդ։

— Ո՞ւր պէտք է ես այժմ գնամ, մայրիկ...

— Ինչպէ՞ս թէ ուր... տուն... ինձ մօտ...

— Ճիշտ ես ասում... Շնորհակալ եմ քեզանից, մայրիկ. դու շատ բարի ես... ասաց արտասուքներով խեղդուած երիտասարդը, համբուրելով պառաւի նիհար ձեռքը, որի վրան երեխան էր գտնւում։

— Մարդիկ այժմ սարսափի մէջ են գտնւում և ինձ կենդանի կերպով կը թաղեն, եթէ իմանան, որ... ասաց գեղջկուհին... սակայն ինչպէս կարող եմ ես քեզ այստեղ թողնել... չէրքէզները կը բռնեն քեզ, թող Աստուած պատժի նրանց... Նրանցից փրկուողներ էլ կան... Տէր Աստուա՛ծ, ինչո՞ւ համար է այս փորձանքը... Միթէ սարսափելի չէ, որ նրանք մեր թշուառ երկիրն աւերակ են դարձնում... Նրանք հաւերի պէս են սպանում մեր զաւակներին... բայց դու այլ ևս ոյժ չունես բարձրանալու, երիտասարդ։

Եւ գեղջկուհին հրացանը դրաւ ձախ ձեռքից աջի վրայ և ձախ ձեռքով բռնեց նրան։

Նրանք հետզհետէ մտնում էին կաղնի անտառի խորքը։ Արևելեան կողմում ծառերի արանքով նշմարւում էր երկնքի հետզհետէ սպիտակելը։

Ձիւթլիկի աքաղաղների ծուղրուղուն աւելի պարզ էր լսւում... երկինքի աստղերն աստիճանաբար գունատւում էին։

Արդէն սկսում էր հետզհետէ լուսանալ և նրանք գիւղից դեռ կէս ժամուայ հեռաւորութեան վրայ էին գտնւում, թէև այնպէս դանդաղ, ինչպէս հայդուկն էր գնում, երկու ժամից յետոյ հազիւ հասնէին գիւղը։

Գեղջկուհին սաստիկ վշտացած էր, աւելի սիրով նա կըշալակէր երիտասարդին։

Հայդուկը դիտեց իր շուրջը։

— Արդէն լուսանում է, լսեց նրա ձայնը։

— Վատ է... մենք ժամանակին չենք կարողանալու հասնել... շշնջաց պառաւը։

Նրանք մի քիչ էլ գնացին։

Ներքևից արդէն մարդկային ձայներ էին հասնում նրանց ականջին։

Գեղջկուհին կանգնեց։

— Այլ ևս անկարելի է առաջ գնալ, երիտասարդ... մի ուրիշ ելք պէտք է գտնել...

— Ի՞նչ ես կարծում, մայրիկ, ինչ անենք... հարցրեց երիտասարդը, որը գեղջկուհուն համարում էր և՛ իր մայրը, և՛ ազատիչը, և՛ փրկիչը, և՛ նախախնամութիւնը։

— Թագնուիր անտառում մինչև երեկոյ, և երբ մութն ընկնի՝ ես քեզ կը սպասեմ այ հէնց այս միևնոյն տեղը և յետոյ քեզ կըտանեմ ու կը թագցնեմ իմ տանը...

Երիտասարդը համոզուեց, որ պառաւի առաջարկածը ամենալաւ ելքն է։ Պառաւը նրան վերադարձրեց հրացանը։

Նրանք հրաժեշտ տուին միմեանց։

Հէնց որ պառաւը շարժեց երեխային, իսկոյն արտասուեց։

— Ա՜յ իմ երեխաս, մանուկս... նա արդէն մեռե՞լ է... նրա ձեռքերը սառել են։

Հայդուկը կայծակնահար եղածի պէս կանգ առաւ։ Գեղջկուհու վիշտը նրան էլ համակեց... երիտասարդն ուզում էր նրան մխիթարել, բայց խօսք չէր գտնում ասելու։

Միայն այդ ժամանակ հասկացաւ երիտասարդը, որ այլևս օգնութիւն չէր կարող սպասել այդ ազնիւ կնոջից, որի հոգին մեծ ցաւ էր տանջում։

— Վա՜յ իմ երեխայ... իմ սիրելի երեխաս,— հառաչում էր խեղճ կինը՝ իր թոռան գունատ դէմքը դիտելով։

Եւ զարհուրած ու յուսահատ ճանապարհ ընկաւ հայդուկը դէպի անտառի խորքը. իսկ նրա յետևից լսւում էր պառաւի հառաչող ձայնը. թագնուիր... երիտասարդ... մինչև երեկոյ... մինչև որ ես քեզ այստեղ գտնեմ...

Պառաւն անյայտացաւ անտառի մացառուտներում։

Զ.

Երբ լուսացաւ, երկինքի վրայ վերջապէս երևաց մայիսեան պայծառ և փայլուն արևը, մի քանի ամպամած և անձրևային օրերից յետոյ։

Ծիծմանի ժայռի ստորոտում տարածուող գեղեցիկ և երկարաձիգ հովիտը, որ զարդարուած էր մայիսեան կանաչով և կտրուած նրա միջով հոսող արծաթափայլ գետով, լողում էր արևի ճառագայթների մէջ։

Հազիւ էր երևացել արեգակը հորիզոնի վրայ, երբ ճանապարհի վրայ երևաց թիւրքական հեծելազօրքը, իսկ նրա ետևից՝ հետևակ զօրքը։ Դրանք շտապով հասան Իսքէր գետին և կանգ առան նրա ափին։

Հետևակ զօրքը բաղկացած էր մօտ 300 հոգուց. նրանց առաջից քայլում էին բաշիբոզուկները, զանազան տեսակի սպառազինութեամբ։ Մնացածը, որ մեծագոյն մասն էր կազմում, չէրքէզներ էին, նոյնպէս զանազան տեսակ զինուած։

Մի քանի րոպէից յետոյ հեծեալ զինուորները կտրեցին չէրքէզների առաջը և նրանց կողքին կանգնեցին։

Այդ աղմկալի և խառնիճաղանճ ամբոխին առաջնորդում էր Զամբալա անունով նշանաւոր չէրքէզը, որ մի ժամանակ և արիւնարբու Կովկասցի էր։ Հէնց այդ միևնոյն աւազակի գնդակն էր երէկ սպանել ապստամբների պարագլուխ Բօթեւին։

Զամբալան կանգ առաւ անտառից ոչ հեռու գտնուող հնադարեան մի եկեղեցու աւերակների մօտ։

Անտառի ձախ կողմում երևում էին անմատչելի ժայռերն ու ձորեր, իսկ աջ կողմում մինչև երկրորդ մերկ սա-

բը տարածում էին Զելոպիեկի գաշտերն ու պարտէզները։ Անտառի ծայրում ծառերի մէջ երևում էր հովուական մի խրճիթ, որի սեփականատէրը այդ ժամանակ ըստ երևոյթին բացակայ էր։

Ամենքի աչքերն ուղղուած էին այն մեծ, գագաթկ և խաղաղ անտառի վրայ, որտեղ թաղնուել էր յեղափոխական հայդուկը։

Սակայն Զամբալայի զօրամասը նրան չէր փնտռում։

Անցեալ գիշեր Վրացայում լուր էր տարածուել, իբր թէ լուսաբացից մի ժամ առաջ կամիտաչի յեղափոխականների մի մեծ խումբ լեռներից իջել էր այդ միենոյն անտառը, հաւանօրէն Իսքէր գեան անցնելու և Սատարապլանինայում թաղնուելու։

Մի օր առաջ եկած յաղթանակով ոգևորուած և խրախուսուած՝ թիւրք գինուորներն ապատում էին իրենց առաջնորդի հրամանին, երբ Զամբալան ձիուց իջաւ և յարձակման եղանակի ու ձևի մասին սկսեց խորհրդակցել մի քանի նշանաւոր բաշիբոզուկների հետ։

Նա քառասուն տարեկան մի թիւրգոյն, բարձրահասակ և սեամօրուս մարդ էր, հագած չէրքէզական փայլուն հագուստ և տաբերից մինչև գլուխ սպառազինուած։ Չէրքէզական բարձր փափախի տակ փայլում էին նրա աւազակաբարոյ և վայրենի աչքերը։

Այդ րոպէին խրճիթից լսուեց հրացանի տրաքոց և լեռների բազմաձայն արձագանգը կրկնեց հրացանի ձայնը։

— Կոմիտաչիներ են... կոմիտաչիներ... լսուեցին ամէն կողմից։

Ամենքն իրանց աչքերը ուղղեցին դէպի խրճիթը, սակայն նրա մուտքի մօտ նկատեցին մի քիչ ծուխ, որը առաւօտեան մեղմ քամուց ծառի ճիւղին էր կանգնած։

Մի քանի րոպէ տևեց սարսափը, մինչև որ թիւրք գինուորները կրակելով պատասխանեցին, որ անտառում հազար տեսակ արձագանգ տուեց։

Սակայն հրացանների ծուխի միջից լսուեց... Զամբալան... Զամբալան ըսպանուել է։

Եւ իսկոյն, Զամբալան փռուել էր գետնի վրայ... Նա սպանուել էր... Թշնամու գնդակը ծակել էր նրա կոկորդը... նրա բերանից առատօրէն հոսում էր արիւնը։

Խրճիթից արձակած հրացանի գընդակն էր գիպել նրան։

Սպանման լուրը կայծակի արագութեամբ տարսափ տարածեց գինուորների մէջ... ամբողջ թիւրք զօրամասը ցրուեց... ամէն մէկը թաղնուեց, ով որտեղ կարող էր...

Թիւրք առաջնորդի գիակը հեռու տարան։ Հեծելազօրքը նոյնպէս շուտով անյայտացաւ։

Սակայն անտառից մի երկրորդ արձակում չլսուեց։

Երկար ժամանակից յետոյ, մի խումբ չէրքէզներ իրենց շուրջը տիրող խորին լռութիւնից և հանգստութիւնից եզրակացրին, որ ապատամբները պէտք է ապաստանած լինէին լեռներում. գրանից յետոյ միայն նրանք վճռեցին մտնել անտառը և իրենց առաջնորդին սպանողին բռնել։

Նրանք կաղնու տակ միայն մի ապատամբի գիակ գտան... երեսուն տարեկան մի սեամօրուս երիտասարդ էր նա, որի վիրաւորուած ոտը շորով փաթաթուած էր։

Չէրքէզները համոզուեցին, որ ապատամբները փախել են դէպի լեռները։

Բօթեի սպանուելուց յետոյ, նրա գինուորների մի մասը, թուով 40 հոգի, ոտից վիրաւորուած քաջ Պերայի առաջնորդութեամբ ապաստանեց լեռներում։ Ամբողջ գիշերը նրանք մոլորուեցին մացառներում. որից յետոյ վերջապէս յոգնելով և սովածանալով՝ իջան Զելոպիեկի անտառը, որտեղ նրանք մեռածի նման քնեցին, առանց նկատելու, որ թշնամին նրանց հետքը գտել է։ Չէրքէզական մի գնդակ պատահմամբ սպանել էր Պերային։ Ուրիշ ոչ մի գիակ անտառում։

Երբ սակայն չէրքէզները մտան անտառի խրճիթը, մի ուրիշ գիակ էլ գտան։

— Քահանայ է... ապատամբ... գոռացին զարմացած չէրքէզները։

Սպանուածը մի անմօրուս երիտասարդ էր, որի գլուխը ծակուել էր թշնամու գնդակից։

Երիտասարդը թէպէտ ծածկուած էր վարդապետական զգեստով, սակայն նրա տակից երևում էր ապատամբի արիւնոտ հագուստը։ Վառօդից սևացած նրա վէրքից կարելի էր ենթադրել, որ երիտասարդը ինքնասպանութիւն էր գործել, Զամբալային սպանելուց յետոյ։

Իրանց սովորութեան համաձայն՝ բաշիբոզուկներն այս անգամ չկարեցին հայդուկի գլուխը, որպէսզի կախեն մի ձողից և իբրև յաղթութեան նշան՝ դէս ու դէն պտ ելնեն գա... իրենց առաջնորդի մահը նրանց համար յաղթութիւն չէր...

Նրանք բաւականացան հրգեհելով միայն այն խրճիթը, որտեղ թողել էին նաև սպանուած հայդուկի գիակը։ Խրճիթը մխում էր դեռ երեկոյեան էր, երբ թիւրք գինուորներն սպանեցին այն 13 ապատամբներին, որոնք իջել էին լեռներից և ուզում էին Իսքէր գեան անցել։

Ելեցան վաղուց է մեռել։ Սակայն նրա կիսամեռ թոռը դեռ ապրում է. նա ապրեց, այսօր նա մի առողջ և քաջ մարդ է և կոչւում է Մայիսոր Հ.։

Երբ հանգուցեալ տատը նրան պատմում էր իր գլխով անցած այս ամբողջ պատմութիւնը, միշտ սովորաբար աւելացնում էր, որ ինքը նրա զարմանալի առողջութիւնը վերագրում է ոչ թէ բարկացած վանահօր անփոյթ աղօթքին, այլ այն բարի գործին, որ թէպէտ չկարողացաւ կատարել, բայց իր սրտի խորին անկիւնից ցանկանում էր կատարել։

Գերմ. Թարգ. Լևոն Բարայեան

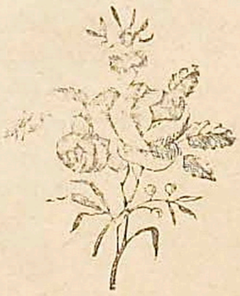

Приложеніе къ № 2—1915 г. газ. „Арегъ".
Электро-типографія Н. А. Эриванцова, Баку.